

Ана Рашковић

докторанд на Православном богословском факултету

Београдског универзитета, Београд – Србија

e-mail: a.rashkovich@gmail.com

СВЕТИ САВА У ПРАВОСЛАВНОЈ ЦРКВЕНО-ПОЈАЧКОЈ ТРАДИЦИЈИ

Апстракт: *Култ Светог Саве у другој половини XIV века почиње да се шири ван граница Српске Православне Цркве у Грчку и Руску Православну Цркву. Литургијски аспект поштовања српског првојерарха у све три помесне Цркве огледа се у постојању великог броја преписа Теодосијеве Службе Светом Сави у минејима јерусалимске традиције. Ставивши у центар пажње нотирану химнографију у част Светог Саве, која је од XIV-XX века постојала у све три помесне Цркве, у овом раду ћемо систематизовати познате грчко-словенске рукописе са касновизантијском нотацијом и новооткривене руско-словенске рукописе са руском знаменом нотацијом, као и млађе записе на савременој нотацији који садрже песме у част Светог Саве. Рекапитулираћемо резултате истраживања грчко-византијских рукописа из седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, са посебним акцентом на нашим истраживањима и открићима у протеклих осам година у Русији, везаним за руске неумске рукописе од XV-XIX века који садрже нотиране песме из Теодосијеве Службе Светом Сави. У том смислу, овај рад представља преглед и приказ континуитета писмене традиције нотиране химнографије у част Светог Саве у руској, светогорској и српској црквено-појачкој традицији кроз седам столећа на основу сачуваних до сада откривених рукописа широм православне васељене.*

Кључне речи: *Свети Сава, химнографија, неумска нотација, рукописи, црквено појање*

У години јубилеја, у којој Српска Православна Црква прославља осам стотина година од задобијања аутокефалности, истраживање неисцрпног богатства историјских извора, који се односе на личност, дело и култ Светог Саве, има нарочиту актуелност. Бројна нова открића и сазнања обновила су интересовање и отворила нове перспективе за истраживање црквено-појачког слоја култа српског првојерарха у православној традицији. Личност и дело Светог Саве који су, попут светионика, светлели не само свом отачаству, већ читавој православној васељени, допринели су да најпоштованији српски национални светачки култ убрзо доспе и у друге помесне Православне Цркве, у којима се Свети Сава поштовао као велики светитељ. Такав углед Светог Саве у другим православним народима умногоме је допринео угледу Срба и односу тих народа према њима.

Култ Светог Саве је одмах после кончине светогаче почео да се шири далеко ван граница српске државе и Цркве, прво у Бугарску, затим у Грчку, Румунску и напоследку у Руску Православну Цркву. Услед малог простора који имамо за ову велику тему, али и

немогућности долажења до одређених сазнања из објективних разлога, те недостатка писаних извора, проучавање појачког стваралаштва у част Светог Саве ћемо ограничити на Србију, Свету Гору и Русију, у којој смо спровели вишегодишња истраживања и пронашли опсежну грађу коју у овом раду желимо да поставимо у шири контекст.

Литургијска димензија култа, као најзначајнија, подразумева постојање службе у част светог која је, као идеалан спој црквене поезије и музике, одувек била најузвишенији облик прослављања свете личности. Служба је, не само као књижевно-поетски, већ и као богослужбени облик, била намењена искључиво певању, те из тог разлога не можемо раздвајати поетски текст и музику, нити их проучавати одвојено. У част Светог Саве су, поред многих других књижевних облика, написане три службе: *Уснућу* непознатог Милешевца (14. јануар), *Преносу моштију* непознатог ученика (6. мај) и *Служба Светом Сави* Теодосија Хиландарца (14. јануар). Последња од њих ушла је почетком XIV века у минеје састављене по Јерусалимском богослужбеном типичу, који су до краја XV века прихватиле све помесне Православне Цркве. То је уједно и разлог зашто је управо најмлађа служба постала најпопуларнија, најраспрострањенија и зашто је баш она била главни пут којим се култ Светог Саве ширио православним светом, улазећи у појачке традиције других народа.

Црквено-појачко стваралаштво је превасходно усмена традиција, што отежава проучавање овог важног слоја богослужења. Чак и када постоје писани извори, није увек лако реконструисати звучну „слику” неке песме, а што даље сежемо у прошлост, суочавамо се са више тешкоћа и непознаница, док на крају не дођемо у потпуно неосветљено предворје почетака музичке писмености, када су појци-мелографи почињали знаковима да бележе напеве, које више нису могли да чувају у усменом предању. Са друге стране, чак и када нас од историјског извора дели само један век, при потпуно прецизној транскрипцији, постоји читав низ незаписаних финеса које су се преносиле искључиво усмено са учитеља на ученика. Четрдесет један рукопис и четири нотна издања која ћемо укратко представити у овом раду треба узети као репрезент *писмене* традиције која је, уствари, само један мали (на нашу срећу, записани) део мозаика живог усменог предања.

Минеји који садрже Теодосијеву *Службу Светом Сави* појављују се у XIV веку и представљају секундарне изворе, будући да ознаке гласова у њима недвосмислено указују на певање (минеј је појачка књига!). Рукописи који садрже музичке знаке – неуме, појављују се готово паралелно са њима, али их има много мање и за нас представљају примарне изворе. Разлог за то лежи, не само у чињеници да су књиге физички уништаване у доба турократије, већ у *усменом* предању које је било начин постојања појачког стваралаштва. Како ћемо у даљем излагању видети, у најранијим стихирарима, нотирани су биле само песме са сложенијим напевом, док су се оне једноставније (на подобен) памтиле. Са развојем црквено-појачке уметности, повећањем броја песама и служби, долази до писмене фиксације стваралаштва, које постепено мења суштину и постаје интерпретација.

У наредним одељцима ћемо хронолошки размотрити светогорску, руску и српску појачку традицију на основу сачуваних писмених извора који ће нам помоћи да реконструисамо музички развој појане химнографије у част Светог Саве у оним деловима Православне Цркве који су били најчвршће везани за живот и култ српског првојерарха.

Свети Сава у светогорској црквено-појачкој традицији

Када је реч о нотираној химнографији у част Светог Саве у Грчкој Православној Цркви, оградимо се искључиво на Свету Гору, изложивши рукописе већ познате научној јавности, који су откривени у другој половини прошлог века. Будући да истраживања грчких рукописа широм грчке територије са овим циљем српски музиколози никада нису вршили, оставићемо отвореним питање, колико заправо има грчких рукописа у којима постоји нотирана химнографија на грчком и словенском језику у част Светог Саве, из ког су периода, где су настали и који им је састав. Ово питање, које чека будуће истраживаче, може да употпуни слику коју имамо последње четири деценије. У том смислу би свакако требало стећи увид у нотиране рукописе библиотека свих светогорских манастира, што је једини начин да се сагледа право стање и разуме значај Теодосијевог *Службе Светом Сави* у богослужбеном животу Свете Горе кроз разна историјска раздобља. Само после таквог истраживања можемо давати иоле поуздане закључке. Пошто су досадашње студије биле углавном парцијалне, што никако не умањује њихов значај, покушаћемо да склопимо слику од резултата досадашњих, сада већ давнашњих истраживања.

Најстарији до сада откривени рукопис у коме се налази једна нотирана стихира из Теодосијевог *Службе Светом Сави* је *Антологија* из Велике Лавре (Е-108), датована на основу водених знакова у последњу деценију XIV века.¹ Овај рукопис је открио А.Јаковљевић, пронашавши у њему на л.14-14' стихиру осмог гласа (четврти плагални) *Ум ваперив* на српкословенском језику, нотирану средњевизантијском (округлом, Кукузелевом) нотацијом.² Стихира, коју је Јаковљевић превео на савремену нотацију,³ у Теодосијевој *Служби Светом Сави* заузима место стихире-славника на помазању на Јутрењу. Присуство једне овакве стихире, која се иначе у стихирарима не јавља баш тако често, нарочито не изоловано од осталих самогласних стихира, притом у једном популарном зборнику с краја XIV века, указује на нарочиту популарност ове песме. Међутим, то може указивати и на много важнију чињеницу да је оваквих и сличних записа других стихира из Теодосијевог *Службе Светом Сави* на Атосу у истом периоду свакако могло бити још. Ово веома значајно откриће, које је скренуло је пажњу на за сада најстарији неумски запис стихире Светом Сави, остало је усамљено.

Остали светогорски музички рукописи односе се на српски манастир Хиландар и датовани су у XVIII и XIX век. Транскрибовао их је, анализирао и о њима највише писао академик Д.Стефановић,⁴ чије су студије незаобилазне када је реч о овој теми. Стефановић наводи десет хиландарских рукописа из друге половине XVIII и XIX века у којима се налази помен или нотирана химнографија у част Светог Саве, с тим да се у два рукописа српски првојерарх само помиње, док су у једном стихире нотиране трилама. Преосталих седам рукописа садрже песме из Теодосијевог *Службе Светом Сави* на црквенословенском језику, нотиране касновизантијском и аналитичком (реформисаном) неумском нотацијом.⁵ Реформисана нотација је у Хиландару прихваћена врло брзо после

1 Видети радове: Јаковљевић 1986, 215; Јаковљевић 1989, 133–134; Јаковљевић 2004, 14

2 Видети: Јаковљевић 1986, 216–218; Јаковљевић 1989, 133–161; Јаковљевић 2004.

3 Транскрипције су дате у Јаковљевић 1986, 216–218, Јаковљевић 1989, 152–154 и Јаковљевић 2004, 106–108.

4 Видети радове: Стефановић, 1970 а, 127–140; Стефановић 1970 б, 457–469; Стефановић 1970 в, 477–484; Стефановић 1977, 375–380; Стефановић 1979, 427–441; Stefanović 1989, 163–176; Стефановић 1995, 403–418.

5 Видети: Стефановић 1977, 376; Stefanović 1989, 164–168. У Богдановићевом опису хиландарских

саме реформе тројице учитеља, и то посредством бугарских монаха, који су од краја XVIII до почетка XX века у овом српском манастиру чинили већину.⁶

Преглед светогорских неумских рукописа у којима се налази химнографија у част Светога Саве дат је у следећој табели:

№	рукопис	датум	место	химнографија/ фолијација	нотација
1.	<i>Антологија</i> , грчко- словенска Cod. Лавра Е- 108	крај XIV века	Манастир Велика Лавра	нотирана стихира на слава на помазању (Јутрење) л. 14-14'	средње- византијска (Кукузељева)
2.	<i>Антологион</i> са стихираром, грчко- словенски ХИЛ. бр. 311	XVIII век	Манастир Хиландар	нотираних 17 стихира са Великог вечерњег и Јутрења, л. 182' - 204	касновизантијска
3.	Стихирар, словенски, ХИЛ. бр. 312	XVIII век ⁷	Манастир Хиландар	нотираних 8 самогласних стихира (2 имају по 2 мелод. варијанте), са Великог вечерња и Јутрења, л. 45-47, 99'-106	касновизантијска
4.	<i>Антологион</i> са стихираром ⁸ грчко- словенски, ХИЛ.бр. 668	XVIII век	Манастир Хиландар	нотираних 13 стихира са Великог вечерња и Јутрења и 1 тропар канона (Похвала Св. Сави) л. 65-68', 76-83', 84' - 88'	касновизантијска
5.	Стихирар ⁹ словенски, ХИЛ.бр. 580	1834.	Манастир Хиландар	нотираних 13 стихира са Великог вечерња и Јутрења, л. 382-389	аналитичка
6.	Стихирар, словенски, ХИЛ.бр. 558	1837.	Манастир Хиландар	нотираних 13 стихира са Великог вечерња и Јутрења, л. 1-30'	аналитичка

рукописа за све наведене неумске рукописе написано је да су нотирани *касновизантијском* неумском нотацијом, вид. Богдановић 1978, 132–212, што није тачно када је реч о последња четири.

6 Видети: Пено 2003, 32–33.

7 Код Богдановића овај рукопис је датован у XIX век, вид. Богдановић 1978, 132.

8 Код Богдановића ова књига носи назив *Стихирар Теодосија Хиландарца*, Богдановић 1978, 228.

9 Код Богдановића је ова књига именована као *Стихирар Спиридона Хиландарца*, вид. Богдановић 1978, 203.

7.	Стихирар, словенски, ХИЛ. бр. 560	1854.	Манастир Хиландар	Нотиране ¹⁰ стихире, л.1-16	аналитичка
8.	Стихирар, словенски, ХИЛ. бр. 597	1863.	Манастир Хиландар	нотираних 13 стихира са Великог вечерња и Јутрења, л. 346'-381	аналитичка

Када је у питању химнографски састав, хиландарски неумски стихирари садрже различит број стихира са Великог вечерњег и Јутрења, као и један тропар канона са Јутрења. У свим рукописима одсуствује комплетно Мало вечерње и микроциклус стихира на помазању са Јутрења. Само један рукопис (Хил. бр. 312) садржи стихиру по 50. псалму на Јутрењу, која је изостављена у свим осталим рукописима. Најчешће су изостављене прве две самогласне стихире на Литији на Великом вечерњем и стихире на подобен на *Хвалите*.

Најпотпунији састав има Антологион Хил. бр. 311 у коме налазимо све стихире на Великом вечерњем и непотпуно Јутрење, док најмање стихира има Стихирар Хил. бр. 312, који садржи искључиво самогласне стихире. Исти састав имају четири стихирара (Хил. бр. 668, 580, 558, 597), који садрже по 13 стихира, с тим што Стихирар Хил. бр. 312 садржи и *Похвалу Светом Сави*, која заправо представља први тропар треће песме првог Канона Светом Сави другог гласа, коме је само глас промењен у први.¹¹ Како Стефановић примећује, *Похвала* има веома мелизматичан напев, са уметнутим слоговима и додатим речима, те закључује да је мелодија важнија од текста, а да дужина доприноси свечаном карактеру празника.¹² Зашто је баш тропар треће песме послужио као текст похвале, и да ли је ово заиста похвала и која јој је функција, није у потпуности јасно. Са литургичког аспекта, тропар треће песме канона се узима на Литургији на трећем антифону између Блаженстава, те то може бити намена овог текста, мада напев Блажена по правилу није мелизматичан и дугачак.

Напев стихира у рукописима из XVIII века је средње развијен, док је XIX веку мелизматичан.¹³ Такође постоје исте песме у две варијанте, што је, како смо утврдили, карактеристика и руских записа. Тако се друга варијанта у хиландарским стихирарима обележава са *инно тоиже* или *художна*.¹⁴

Напев химнографије у част српског првојерарха у овим рукописима припада касновизантијској, односно поствизантијској традицији, што је и логично, с обзиром на географски простор на коме се налази Хиландар. На грчкој територији, окружен грчким манастирима, Хиландар је вековима неговао византијску појачку традицију. Међутим, византијско појање у додиру са словенским језиком, било српске или руске редакције,

10 Иако у Богдановићевом опису хиландарских рукописа у овом Стихирару нема песама Светом Сави, вид. Богдановић 1978, 204, Д.Стефановић у два рада наводи овај рукопис, мада нигде не пише које су стихире нотиране, вид. Стефановић 1977, 376, као и Прилог раду; Стефановић 1979, 429, 436–441, да би деценију касније у опису овог рукописа навео садржај без стихира Светом Сави, што се поклапа са Богдановићевим описом, видети: Stefanović 1989, 165.

11 Стефановић 1977, 376.

12 Исто, 377.

13 Стефановић пише да је у рукописима XVIII века напев силабичан, видети: Стефановић 1995, 404, док га Пено прецизније одређује као средње развијен, а за мелизматичан наводи да је обликован према верзији Германа, епископа Нове Патре, видети: Пено 2003, 31.

14 Стефановић 1995, 404.

неминовно даје нову мелодијску варијанту напевима богослужбених песама. Ако се томе дода да је одабир мелодијских образаца у оквиру датог гласа и њихово комбиновање било препуштено српском, односно бугарском композитору-мелографу, о напевима ових песама можемо говорити као о јужнословенској верзији владајуће грчко-византијске појачке традиције на Светој Гори.

Шта се догађало између настанка рукописа Лавра Е-108 крајем XIV века и хиландарских рукописа, који настају од седамдесетих година XVIII века па надаље, не можемо рећи услед недостатка писаних извора. Тежак период туркократије на Балкану је српску појачку традицију између осталог коштао писмене музичке културе, која је услед околности била потискивана, а развој јој је био готово онемогућен. Ипак, на другом крају православне васељене, у далекој Русији, која је, ослобођена од татарско-монголског ига хрлила ка политичком, економском и културном успону, култ Светог Саве се шири, појављују се стотине текстуалних и десетине музичких преписа Теодосијеве *Службе Светом Сави*, чији текст добија једну потпуно нову музичку верзију. Руска знамена црквено-појачка традиција, која је сачувала убедљиво највише писаних извора у виду нотираних химнографија у част Светог Саве, попуњава историјску празнину која је настала у вишевековном периоду етничког и културног геноцида над балканским православним народима од стране Отоманске имерије.

Свети Сава у руској црквено-појачкој традицији

Када је реч о нотираној химнографији у част Светог Саве у руским неумским рукописима, наша истраживања¹⁵ су протеклих година умногоме променила слику која је у науци постојала седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, када је ова велика тема била дотакнута у радовима музиколога Д.Стефановића¹⁶ и Д.Петровића.¹⁷ На констатацији да постоји шест руских рукописа са стихирама из Службе Светом Сави, од којих су четири у руским збиркама, један у Ватикану, а један у библиотеци Румунске Академије наука, као и ангажовању руског музиколога Т.Владишевске да транскрибује две стихире на савремену нотацију,¹⁸ интересовање за ову област се и завршило, што је било и разумљиво, будући да се нико од српских музиколога није бавио руским знаменем појањем, знаменом нотацијом и њеним дешифровањем.

Од 2010-2018. године у Русији смо пронашли 47 руских неумских рукописа у којима се налази помен или нотирана химнографија у част Светог Саве. Рукописи се датују у период од краја XV до краја XIX века, садрже искључиво Теодосијеву *Службу Светом Сави*, односно њене делове – најчешће стихире, које су нотирани руском знаменом беспометном и пометном нотацијом. Од 47 рукописа, помен се налази у њих 14, док су нотираних песме сачуване у 33 рукописа, од којих 3 садрже комплетно последовање. Овако велики број рукописа са тако детаљним саставом службе, при чему већи број песама има више музичких варијанти, не постоји ни у Српској, ни у Грчкој Православној Цркви, што руским рукописима даје посебан значај.

15 Видети неке од наших радова: Рашковић 2013, 9–24, Рашковић 2015 а, 217–249; Рашковић 2015 б, 9–32; Рашковић 2016 а, 163–179; Рашковић 2016 б, 193–215; Рашковић 2017, 48–62; Рашковић 2018, 130–139, још неколико наших студија релевантних за ову тему налазе се у припреми и треба да изађу до 2019. године, тако да наводимо само оне које су објављене до маја 2018. године.

16 Видети радове: Стефановић 1970 а, 132 и Стефановић 1979, 427–441.

17 Видети: Петровић 1986, 261–264 и Петровић 1999, 44–56.

18 Исто.

Рукописи у којима смо пронашли нотиране делове Теодосијеве *Службе Светом Сави* спадају у *стихираре* свих типова и припадају јерусалимској богослужбеној традицији.¹⁹ Стихирар је, као богослужбена појачка књига стабилног састава, која садржи песме једног поетско-музичког жанра – стихире за све празнике календарског круга црквене године, у руској литургијској пракси прошао хиљадугодишњи еволутивни пут.²⁰ Као нотирана допуна минеју, у почетку су у њему записиване искључиво самогласне стихире на *слава*, да би му се касније састав проширио стихирама на подобен, тропарима и другим богослужбеним песмама.

Географско порекло руских стихирара у којима се налази помен или нотирана химнографија у част српског првојерарха указује на путеве ширења култа Светог Саве по Русији, али и на средине у којима најпрослављенији српски светитељ постаје тема руске знамене црквено-појачке уметности. То су пре свега манастирске средине – Тројице-Сергијева Лавра, Јосифо-Волоцки, Кирило-Белозерски и Чудов манастир, који су били не само велики преписивачки и књижевни центри од краја средњег века, већ и велики расадници црквено-појачке уметности. Нотирана химнографија из Теодосијеве *Службе Светом Сави* се преписивала и у царским преписивачким радионицама у Москви, нашла се у Библиотеци Московске Патријаршије, касније Синодалној библиотеци, Певачкој капели при Двору у Санкт-Петербургу, Императорском Музеју Румјанцева, у Вјатки (Кирову), приобаљу Белог мора, личним колекцијама Строганових, Разумовског, Каликина, Дружињина, Чуванова, те у старообрядничким збиркама Белокриницке митрополије (Рогошко гробље у Москви), Јединовераца, да би неке књиге доспеле и до Ватиканске Апостолске библиотеке и Библиотеке Румунске Академије наука.

После извршене текстолошке анализе, утврдили смо да је Теодосијев текст у руским музичким рукописима у целости сачуван, а измене које постоје у музичким рукописима односе се на језичку редакцију – језик свих рукописа је рускословенски, затим на доследну и (чешће) недоследну употребу раздельноречја (хомоније),²¹ случајне грешке преписивача, инверзије, мање интерполације ради појашњења текста, или правописне варијације, условљене пореклом преписивача. Садржај руских нотираних рукописа и њихове основне карактеристике приказаћемо у следећој табели из које ћемо, услед ограниченог простора који нам је на располагању, изоставити рукописе у којима се налази само помен Светог Саве у месецослову.

19 Од краја XIV века, у време прихватања новог, Јерусалимског типика, који покреће другу велику литургијску реформу у Руској Православној Цркви и тзв. други јужнословенски утицај у руској књижевности, у Русију доспева јако велики број јужнословенских, односно српских минеја и других богослужбених књига, преко којих Свети Сава улази у руски месецослов, а Теодосијева служба српском првојерарху постаје саставни део руских минеја. Више о овоме видети у: Рашковић 2017, 48–62 и Рашковић 2018, 130–139.

20 Детаљно о руском стихирару, његовом развоју, садржају и музичким карактеристикама видети у: Серегина 1994 и Рамазавнова 2004.

21 Раздельноречје (хомонија) је вокализација полугласника која се јавља из потребе да се испева сваки слог речи у руском знаменом појању. У најстаријем типу правописа рускословенског језика меки и тврди полугласници – њ и њ̣ нису имали звучну вредност, те се нису могли певати уколико у слогу стоје заједно са сугласником. Стога они добијају нову вредност као самогласници е и о.

№	рукопис	датум	фонд/ место	химнографија/ лист	текст/ нотација
1.	Годишњи стихирар и Ирмолог са свещима и уставом, РГБ. ф. 113, № 64	$\frac{1}{2}$ XVI века	НИОР РГБ, Москва, збирка Јосифо- Волокоцког манастира	17 стихира, 5 нотираних / л. 260'-265	раздељноречје/ знамена беспометна
2.	Стихирар, РНБ. Q.I.- 184	'40/ '60 XVI века	ОР РНБ, Санкт- Петербург, Основни фонд	4 нотираних стихире / л. 209-211	раздељноречје/ знамена беспометна
3.	Стихирар <i>Дијаково око</i> , Ирмолог и Октоих, РГБ. ф. 113, № 70	сред. XVI века	НИОР РГБ, Москва, збирка Јосифо- Волокоцког манастира	2 нотираних стихире и упутства за целу службу/ л. 106'-107	раздељноречје/ знамена беспометна
4.	Стихирар, РНБ. Q. I.- 488	1563.	ОР РНБ, Санкт- Петербург, Основни фонд	12 стихира, 10 нотираних/ л. 337'-341'	раздељноречје/ знамена беспометна
5.	Годишњи стихирар ГИМ. Чуд. № 60	$\frac{3}{4}$ XVI века	ОР ГИМ, Москва, Чудовска збирка	15 стихира, 12 нотираних/ л. 251-253'	раздељноречје/ знамена беспометна
6.	Стихирар, РГБ. ф. 304. I, № 414	XVI век	НИОР РГБ, Москва, Главна збирка библиот. ТСЛ (фонд 304. I)	2 нотираних стихире и упутства за остале песме/ л. 473'-474'	раздељноречје са елементима истиноречја/ знамена беспометна
7.	Стихирар <i>Дијаково око</i> РГБ. ф. 304. I, № 427	XVI век	НИОР РГБ, Москва, Главна збирка библиот. ТСЛ (фонд 304. I)	14 нотираних стихирар/ л. 107'-112'	раздељноречје са елементима истиноречја/ знамена беспометна
8.	Годишњи стихирар <i>Дијаково око</i> РНБ. Кир.-Бел. 586/843	'80- те XVI века	ОР РНБ, Санкт- Петербург, Збирка Кирило- Белозерског манастира	нотираних све стихире (без иних на Г-ди возвах Вел. веч.), једна има две мелод. варијанте, оба свјетилна, тропар 3.гласа/ л. 451-455	раздељноречје са елементима истиноречја/ знамена беспометна

9.	Стихирар <i>Дијаково око</i> , ГИМ. Син.певч. № 123	4/4 XVI века	ОР ГИМ, Москва, Појачка збирка Синодалне библиотеке	све стихире (осим иних на Г-ди возвах Вел.веч.), нотираних 17, по две имају две мелод. варијанте/ л. 369'-375'	раздељноречје/ знамена делимично са пометама
10	Стихирар, ГИМ. Епарх.певч. № 24	4/4 XVI века	ОР ГИМ, Москва, Епархијална појачка збирка	15 стихира, 13 нотираних, једна има две мелодијске варијанте/ л. 189'-193'	раздељноречје/ знамена беспометна
11	Стихирар, ГИМ. Единоверч. № 37	4/4 XVI века	ОР ГИМ, Москва, Јединоверска збирка	17 стихира, 15 нотираних, упутства за канон/ л. 550-553	раздељноречје са елементима истиноречја/ знамена беспометна
12	Минејни стихирар <i>Дијаково око</i> , БАН. Строг. 44	крај XVI/ поч. XVII века	ОР БАН, Санкт- Петербург, Збирка С. Г. Строганова	17 стихира, 15 нотираних, упутства за канон / л. 383' - 387'; 976- 976' / 1 има две мелод. варијанте	раздељноречје са елементима истиноречја/ знамена беспометна
13	Стихирар, РНБ, Кир.-Бел. 665/922 писац инок Христофор	1604.	ОР РНБ, Санкт- Петербург, Збирка Кирило- Белозерског манастира	12 нотираних стихира/ л. 207-211'	раздељноречје са елементима истиноречја/ знамена беспометна
14	Стихирар, ГИМ. Син.певч. № 81	½ XVII века	ОР ГИМ, Москва, Појачка збирка Синодалне библиотеке	3 нотиране стихире/ л. 513'-516	раздељноречје са елементима истиноречја/ знамена беспометна
15	Минејни стихирар за јануар- август, РГБ. ф. 379, № 57	сред. XVII века	НИОР РГБ, Москва, Збирка Д.В. Разумовског	7 нотираних стихира/ л. 26'-32	раздељноречје са елементима истиноречја/ знамена беспометна

16	Минејни стихирар <i>Дијаково око</i> , II том – за децембар-фебруар, РГБ. ф. 379, № 64	сред. XVII века 1652.	НИОР РГБ, Москва, Збирка Д.В. Разумовског	нотиране све стихире (једна у три варијанте), тропар, упутства за канон/ л. 290- 290'; 408'-419	раздељноречје са елементима истиноречја/ знамена делимично са пометама
17	Октоих и стихирар месечни нотирани, РНБ. Капелла.О.4.	сред. XVII века	ОР РНБ, Санкт- Петербург, збирка Дворске певачке капеле	11 нотираних стихира (две имају по две мелодијске варијанте)/ л. 155'-160; 235'- 237	раздељноречје са елементима истиноречја/ знамена пометна
18	Стихирар, РНБ. Кир.- Бел. 681/938	XVII век	ОР РНБ, Санкт- Петербург, Збирка Кирило- Белозерског манастира	14 нотираних стихира/ л.444-448	раздељноречје са елементима истиноречја/ знамена беспометна
19	Стихирар месечни, РГБ. ф. 304. I, № 442	XVII век	НИОР РГБ, Москва, Главна збирка библиот. ТСЛ (фонд 304. I)	5 нотираних стихира/ л. 253-256'	раздељноречје са елементима истиноречја/ знамена беспометна
20	Службе светима по редоследу месечног Минеја, РГАДА. ф. 381, № 320	XVII век	ОР РГАДА, Москва, Збирка Библиотеке Московске синодалне штампарије	9 нотираних стихира/ л. 269'-275	раздељноречје/ знамена делимично са пометама
21	Стихирар, РГБ. ф. 379, № 58	2/2 XVII века	НИОР РГБ, Москва, Збирка Д.В.Разумовског	8 нотираних стихира/ л. 199-202'	истиноречје/ знамена пометна
22	Минејни стихирар, РГАДА. ф. 381, № 146	крај XVII поч. XVIII века	ОР РГАДА, Москва, Збирка Библиотеке Московске синодалне штампарије	11 стихира (две имају по две мелод. варијанте)/ л. 323'-328'	раздељноречје са елементима истиноречја/ знамена пометна
23	Стихирар, БАН. Вятск. 9	сред. XVIII века	ОР БАН, Санкт- Петербург, Вјатска збирка	7 нотираних стихира/ л. 240'-243	раздељноречје са елементима истиноречја/ знамена пометна

24	Стихирар, РГБ. ф. 178, № 5403	XVIII век	НИОР РГБ, Москва, Музејска збирка	5 нотираних стихира / л. 179-182'	раздељноречје са елементима истиноречја/ знамена пометна
25	Стихирар, БАН. Калик.135	'90- те XVIII века	ОР БАН, Санкт- Петербург, Збирка Ф.А. Каликина	5 нотираних стихира/ л. 200-203'	раздељноречје/ знамена пометна
26	Стихирар- зборник, РГБ. ф. 178, № 5374	поч. XIX века	НИОР РГБ, Москва, Музејска збирка	5 нотираних стихира/ л. 256-261	раздељноречје са елементима истиноречја/ знамена пометна
27	Поморски стихирар, БАН. Друж. 955	поч. XIX века	ОР БАН, Санкт- Петербург, Збирка В.Г. Дружињина	5 нотираних стихира/ л. 173-176'	раздељноречје/ знамена пометна
28	Минејни стихирар за септембар- фебруар, БАН. Чуван. 24	друга дец. XIX века	ОР БАН, Санкт- Петербург, Збирка М.И. Чуванова	5 нотираних стихира/ л. 218-223'	раздељноречје/ знамена пометна
29	Поморски стихирар, БАН. Поморск. 22	друга дец. XIX века	ОР БАН, Санкт- Петербург, Збирка Друштва старовераца Поморског сагласја	5 нотираних стихира/ л. 334'-341'	раздељноречје/ знамена пометна
30	Стихирар, Ватиканска библиотека, Wat.Slav 56	'10- '20- те XIX века	Апостолска библиотека, Ватикан, Словенски рукописи	5 нотираних стихира/ л. 217-221об	раздељноречје/ знамена пометна
31	Поморски стихирар, БАН. Вятск.18	'20- те XIX века	ОР БАН, Санкт- Петербург, Вјатска збирка	5 нотираних стихира/ л. 172-176	раздељноречје/ знамена пометна
32	Трезвони за септембар- фебруар, РГБ. ф. 247, № 722	2/4 XIX века	НИОР РГБ, Москва, Збирка Рогошког гробља	13 нотираних стихира/ л. 256-266'	истиноречје/ знамена пометна

33	Минејни поморски стихирар, БАН. Тек. пост. № 274	друга дец. XIX / поч. XX века	ОР БАН, Санкт-Петербург, Приновљена збирка	5 нотираних стихира / л. 210'-214'	раздељноречје/ знамена пометна
----	--	-------------------------------	--	------------------------------------	--------------------------------

Најпотпунији састав Теодосијеве *Службе Светом Сави* налази се у стихирарима *Дијаково око*,²² захваљујући чијем постојању можемо у потпуности реконструисати како је ово последовање звучало од почетка до краја. У три таква стихирара (ГИМ. Син. певч. бр.123; РНБ. Кир.-Бел. 586/843 из XVI и РГБ.ф.379, бр. 64 из XVII века) присутне су све стихире, тропар и свјетилан, док су за друге песме наведени инципити, што их издваја као најпотпуније, а самим тим и најзначајније изворе.

У руским стихирарима најчешће проналазимо нотиране самогласне стихире на *слава* Великог вечерњег и Јутрења, мада су неретко присутни и славници са Малог вечерњег, што није карактеристика светогорских рукописа. Тамо где је број стихира већи, обично су нотирани цели микроцикуси стихира на Литији и на стиховње Великог вечерњег. У табели је такође показано да у појединим стихирарима нису све стихире нотиране, већ само поједине (опет најчешће самогласне), док су текстови без неума заправо били припремљени за нотирање, будући да је направљен велики размак између редова у којима је изнад текста требало да се упишу знаци руске знамене нотације.

Све неумске записе из наведених рукописа смо реконструисали, односно транскрибовали са руске знамене на савремену нотацију.²³ У свим рукописима без изузетка нотација је знамена, а напеви припадају Великом знамену појању. Беспометна²⁴ знамена нотација налази се у 17 стихирара, беспометна са делимично постављеним пометама у два стихирара, док је у 14 рукописа присутна пометна знамена нотација. Није ретка појава да се неке самогласне стихире у истом рукопису јаве у две, па чак и три мелодијске варијанте (видети у табели), што говори о нарочитој популарности одређених песама из Службе Светом Сави у руској богослужбеној традицији између XVI-XIX века. Као што смо видели у грчким рукописима, и у руској средини су варијанте подразумевале једну средње развијену и једну мелизматичнију која обилује фитним напевима. Различите мелодијске варијанте истог текста су у руским рукописима обележене ознаком *ин перевод* или *ино знамя*. Најчешће се у две музичке варијанте појављују текстови стихира-славника другог гласа на *Господи возвах* са Великог вечерњег и на *хвалите* шестог гласа са Јутрења.

22 Видети наш рад: Рашковић 2015 а, 217–249.

23 Неке од наших транскрипција смо јавно изводили на концертима духовне музике, одређени број смо објавили у нашим досадашњим студијама, што ћемо наставити да чинимо и у будућности.

24 Беспометна и пометна нотација представљају начин бележења мелодије знаменог појања: у првом случају су одсутне тзв.киноварне помете (словне ознаке црквеним мастилом – киноваром) које се односе на тон лествице руског црквеног модуса, чиме се лоцира тачна висина мелодијско-ритмичког обрасца, тиме што се црвена словна ознака односи на највиши тон у формули, док се касније поставља готово поред сваке неуме, док су у другом случају оне стално или делимично присутне. Киноварне помете се устаљују као унифициране ознаке средином XVII века, те за све рукописе који настају од тог периода, користимо метод транскрипције, док за беспометне записе користимо метод реконструкције.

При компаративној анализи неумског записа сваког рукописа на нивоу сваке стихире утврдили смо да се напеви стихира различитих рукописа из различитих средина и епоха међу собом у неким случајевима подударају, а у неким – разликују. Записи које могу делити векови, а који су настали у истој средини (манастиру) или у срединама које су имале међусобне културне контакте, показују велики степен подударности. Са друге стране, поједини записи се драстично разликују од својих „вршњака“, пошто су стварани независно, у срединама које нису размењивале појачке књиге.

Напеве песама у част Светог Саве у ова 33 руска рукописа можемо грубо поделити у три мелодијске варијанте: *архаичну* (Стихирар, РНБ. Q.I.-184 из средине XVI века), *главну* (31 рукопис од XVI-XIX века) и *млађу* варијанту (Стихирар, РГБ. Ф. 247, № 722). Ове три основне варијанте подразумевају потпуно различит одабир и комбинацију мелодијско-ритмичких формула, фита и лица знаменог појања²⁵ унутар истог гласа у истом химнографском тексту. Архаична варијанта настала је у непознатом манастиру, мада рука писара веома наликује начину писања у стихирарима из Јосифо-Волоцког манастира, док је млађа варијанта потекла из старообредничке средине, која је у време настанка рукописа била на маргини друштва, гоњена од стране власти, те је запис настао изоловано од „главног тока“. Главну (средњу) варијанту, којом можемо означити напеве у 31 рукопису, на основу мањих разлика делимо на више мелодијских подваријанти.

Мелодија знаменог појања у коју је „одевена“ богослужбена поезија у част Светог Саве у овим бројним руским записима који се протежу кроз четири столећа, није само пуки украс. Она је нераздвојни савезник текста и његов тумач. Како и којим средствима знамено појање тумачи српски химнографски текст, како формуле граде смисаоне мостове између кључних речи у песми, којим средствима се истичу текстуалне кулминације, показали смо на појединим примерима у нашим досадашњим студијама.²⁶ Велико богатство мелодијских варијанти у руским неумским рукописима показује више различитих разумевања и тумачења једног истог богослужбеног текста у част српског првојерарха који је у Русији имао статус великог светитеља.

Колико је сам Теодосијев текст био узор за руске химнографе, а знамени напеви додељени његовим поетским текстовима узор за руске светачке службе, видимо у мелодијско-текстуалном поклапању између песама Светом Сави и касније насталим песмама из последовања у част руских светих. Тако тропар Светом Сави постаје узор за настанак тропара Преподобном Трифону Печенешком (28. децембар),²⁷ а ине стихире шестог гласа на Великом вечерњем из Теодосијеве *Службе Светом Сави* су у неким стихирарима записане у Служби Светом Јакову Ростовском (28. новембар). Обе поменуте руске службе састављене су тек у XVI веку (друга после Макаријевих сабора²⁸), у време владавине Ивана Грозног (1533-1584) или мало после његове смрти, када је култ Светог Саве имао највеће поштовање и највећу распрострањеност у Русији.

25 О формулама, фитама и лицима знаменог појања као основним мелодијско-ритмичким јединицама које граде идентитет и напев сваког гласа видети наш рад Рашковић 2012, 259–271, детаљније о лицима и фитама у Бражников 1984.

26 Видети наше студије које су наведене у овом раду.

27 Преподобни Трифон Печенешки је био подвижник и просветитељ Лапонии (Лапландије) који је ширио хришћанство међу паганским Лопарима на северу европског континента. Живео је у XVI веку у време Ивана Грозног (1533-1584), основао Печенешки манастир Св. Тројице и по кончини убрзо био канонизован. Химнографи су препознали апостолски подвиг преподобног и повукли паралелу са српским првојерархом и просветитељем.

28 Спаски тврди да служба Светитељу Јакову Ростовском није оригиналан састав, већ да су песме преузете из разних других служби. Не помињући Теодосијеву *Службу Светом Сави*, он тврди да

Свети Сава у српској црквено-појачкој традицији

Уобичајен коментар музиколога када је реч о српском музичком рукописном наслеђу гласи да нема или има врло мало сачуваних рукописних извора из средњег века. Када је реч о Теодосијевој *Служби Светом Сави*, на Балкану, са изузетком рукописа из Велике Лавре, до Хиландарских рукописа није откривен ни један извор. Такође се сви слажу, да осим византијске неумске нотације, на Балканском полуострву не постоји друга неумска нотација којом су се бележили химнографски текстови, а међу њима и богослужбена поезија у част Светог Саве.

Међутим, ове уобичајене и много пута поновљене констатације демантује наше недавно откриће *словенске* фитне нотације коју смо пронашли у два *српска* минеја из XIV века, која је сродна са руском знаменом, а другачија од византијске. О открићу које ће понудити другачије тумачење музичке прошлости од онога које нуди устаљена слика у нашој науци,²⁹ овом приликом нећемо говорити, већ ћемо се отиснути далеко, у XX век и укратко размотрити нотна издања у којима су записане песме из Теодосијево *Службе Светом Сави* у традицији српског црквеног народног појања, које је до тада прошло дуговековни развој и процес „европеизације.“

Савременом (округлом, италијанском) нотацијом целокупна Служба Светом Сави никада није била записана. Стеван Стојановић Мокрањец (1856-1914), протојереј Ненад Барачки (1878-1939), протојереј Бранко Цвејић (1882-1951) и епископ источноамерички и канадски Стефан Ластавица (1908-1966) записали су поједине песме,³⁰ што ћемо статистички приказати у следећој табели.

№	записивач	година	зборник	нотирана химнографија
1.	Стеван Стојановић Мокрањец	1922.	<i>Страно пјеније</i>	7 стихира, тропар, кондак, величаније
2.	Ненад Барачки, протојереј	1923.	<i>Нотни зборник српског... појања..</i>	два тропара и кондак
3.	Стефан Ластавица, епископ	1969.	<i>Празнично појање прва књига</i>	13 стихира, 2 тропара, 3 сједална, величаније, кондак, свјетилан, тропари канона
4.	Бранко Цвејић, протојереј	1970.	<i>Србљак</i>	14 стихира, 2 тропара, 2 сједална, величаније, свјетилан, тропари канона, кондак

су ине стихире на *Господи возвах* преузете из службе Светитеља Петра (21. децембар) са хвалитних стихира, а исте су се нашле и у Служби Светитељу Игњатију Ростовском (28.мај). Детаљније видети: Спасский 2008, 168.

29 Откриће фитне нотације која је по свој прилици настала на Балкану у јужнословенским земљама у средњем веку представља важну карику у историјском развоју нотације и баца другачију светлост на српску музичку писменост средњег века. Пошто још увек радимо на студији коју планирамо у будућности да објавимо и представимо научној јавности, овде нећемо износити детаље, али свакако морамо да констатујемо постојање дотичне нотације.

30 Неке опште закључке својих анализа записа Мокрањца, Цвејића и Ластавице написао је Д.Стефановић у свом раду: Стефановић 1977, 378–379.

Мокрањац је нотама записао све стихире на *Господи возвах* Великог вечерњег, величаније тропар и кондак, који су објављени после његове смрти у *Страном пјенију* 1922. године,³¹ док је Барачки записао само два тропара и кондак Светом Сави, које је објавио следеће, 1923. године.³² На овај начин забележене су „београдска“ и „карловачка“ варијанта напева ових песама у традицији српског црквеног народног појања.

Још једну карловачку варијанту напева песама из *Службе Светом Сави* у српском црквеном појању записао је 1941. године Бранко Цвејић, забележивши 34 песме:³³ све стихире на *Господи возвах*, две стихире на Литији, славник на *стиховње* са Великог вечерњег; оба тропара, два сједална (по 1. и 2. катизми), две варијанте величанија, стихиру по 50. псалму, свјетилан (први), три стихире на *хвалите* са Јутрења; три тропара треће песме Првог канона (Блажена), један тропар шесте песме Другог канона (Блажени јесте) и кондак са Литургије. Међу овим песмама нотирани су и опште песме које нису део Теодосијеве химнографије (прокимен, богородични, тројичан и припеви). Ово издање је угледало светлост дана тек 1970. године захваљујући ентузијазму академика Стефановића.

Годину дана раније, 1969. године, у Београду је објављен и запис епископа Стефана Ластавице, који је нешто потпунији од претходног.³⁴ Ластавица је после 1951. године нотама записао напев српског црквеног народног појања пет стихира на *Господи возвах*, две стихире на Литији, две стихире на стиховње са Великог вечерњег; оба тропара, сва три сједална, величаније, стихиру по 50. псалму, кондак, свјетилан, три стихире на *хвалите* са Јутрења; три тропара треће песме Првог канона (Блажена) и један тропар шесте песме Другог канона (Блажени јесте) са Литургије. Поред Теодосијеве химнографије, Ластавица је записао много више општих песама него Цвејић, те код њега налазимо разне припеве, богородичне, прокимене, тројичне, изабране псалме, степена.

Поредећи садржаје последња два записа, видимо да су Цвејић и Ластавица записали исти број песама из Теодосијеве *Службе Светом Сави*. Међутим, Ластавичин запис је детаљнији у смислу присуства општих песама које не припадају Теодосијевој химнографији, али се певају на Великом вечерњем, Јутрењу и Литургији на Савиндан. Сва четири нотна записа су драгоцене и представљају репрезентативне варијанте богате усмене традиције српског црквеног народног појања, фиксирани са гласа врхних појаца који су живели у време записивача, али и богато искуство и знање самих записивача који су били највећи znalци српске црквено-појачке традиције свог времена. О томе колико су ови записи значајни, говори и чињеница да су сви горе наведени зборници и данас у употреби и да уживају велики ауторитет међу појцима, црквеним музичарима и музиколозима који се баве црквеном музиком.

31 Мокрањац је забележио свих седам стихира на *Господи возвах*, величаније, тропар и кондак, видети: Мокрањац 1998, 167–175, што је преузето из зборника *Страно пјеније*, прир. К.Манојловић, Београд, 1922. Стефановић тврди да је Мокрањац записао само тропар, кондак и величаније Светом Сави, видети Стефановић 1977, 378.

32 Видети репринт зборника из 1923. године: Барачки 1995, 287–289.

33 Видети Србљак 1970, 51–74.

34 Видети: Ластавица 1969, 713–771.

Закључак

Узевши у обзир све изложено, можемо рећи да Свети Сава улази у православну црквено-појачку традицију оног тренутка када службе састављене у његову част почињу да се умножавају у јануарским минејима. На тај начин минеј, као појачку књигу без нотације, али са ознакама за гласове, које су подразумевале развијену усмену традицију, сматрамо индиректним извором који недвосмислено говори о српском првојерарху као теми у појачкој традицији и стваралаштву. Прве књиге које садрже словенске или грчке неумске знаке везане су за XIV век и Јерусалимски богослужбени устав, па је стога једина нотирана служба, која је сачувана у писаним изворима – Теодосијева *Служба Светом Сави*. Управо ово последовање било је главно средство ширења и сељења култа Светог Саве ван граница Српске Православне Цркве.

Захваљујући руским стихирарима у којима се већ крајем XV века у месецослову помиње српски првојерарх, а почетком XVI века знаменом нотацијом записују прве песме из Теодосијевог *Службе Светом Сави*, које ће се у њима бележити све до краја XIX века, православна словенска појачка традиција има историјски континуитет писменог бележења песама овом светитељу. Руска 33 неумска рукописа и преко две стотине текстуалних рукописа које смо пронашли, сведоче о поштовању Светог Саве, али и изузетно широкој распрострањености и популарности Теодосијевог *Службе* у Русији.

За сада поуздано знамо да је Теодосијева *Служба Светом Сави* на српкословенском, рускословенском, односно црквенословенском језику ушла у традицију српског, грчко-византијског и руског појања. Континуитет писменог бележења песама из ове службе се протеже на седам стотина година (XIV-XX век) и укључује неколико типова неумске нотације: рану словенску фитну нотацију, руску знамену (беспометну и пометну) нотацију, кукузљевоу округлу нотацију, позновизантијску и аналитичку грчку нотацију, као и савремену нотацију.

Уколико упоредимо осам хиландарских неумских рукописа са 33 руска рукописа, видећемо да у је у Хиландару у просеку више музичких рукописа него у било ком руском манастиру појединачно, што је потпуно разумљиво. Оно што прво скреће пажњу је чињеница да и светогорски и руски стихирари садрже углавном стихире на *слава* (самогласне), као и да су у њима поједине песме записане у више ватијанти (руски Стихирари РНБ. Кир.-Бел. 586/843 и ГИМ. Епарх.печ. бр. 24 из XVI, као и РГБ. ф. 379, бр. 64 из XVII века и хиландарски Хил. бр. 312 из XVIII века имају исту стихиру у две варијанте!). Овакве подударности могу бити последица културних веза Хиландара и Русије, као и чињенице да је у руским манастирима било српских монаха са Хиландара и из окупиране Србије.

Чињеница да су непознати мелографи-композитори у три руска стихирара у XVI и XVII веку Теодосијевог *Службу Светом Сави* забележили знаменом нотацијом детаљније и у више мелодијских варијанти него ли најбољи српски записивачи, који су то учинили тек у другој половини XX века (400 година касније!), може се оправдати историјским околностима. Међутим, захваљујући ревности непознатих руских монаха и великом угледу Светог Саве у Русији, православна музичка традиција има континуитет сачуваних писаних доказа о постојању нотиране службе српском првојерарху кроз седам векова. Пошто само континуитет и опипљиви докази, на којима почива савремена наука, чине и доказују постојање једне традиције, руски рукописи имају немерљив значај и стоје на истој равни са светогорским и српским записима, представљајући једну јединствену православну појачку традицију. У њој већ преко седамсто година Свети

Сава живи кроз богослужбену поезију и музику, чији спој, више него било која друга људска творевина, приближава човека Прволику по коме је саздан.

Литература

Барачки, Ненад (1995). *Нотни зборник српског народног црквеног појања по карловачком напеву*, фототипско издање, прир. Д. Петровић Крагујевац: Каленић, Музиколошки институт САНУ и МС

Богдановић, Димитрије (1978). *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд: САНУ и НБС

Бражников, Максим Викторович (1984). *Лица и фиты знаменного распева*, Ленинград: Музыка

Јаковљевић, Андрија (1986). Најстарији неумски запис стихире у част Светог Саве у: ур. Еп. Жички Стефан, А. Јефтић, Д. Кашић *Осам векова Студенице*, зборник радова, Београд: САС СПЦ, с. 215–218.

Јаковљевић, Андрија (1989). Cod. Лавра Е-108 као најстарији српско-грчки антологион са Кукузљевог нотацијом у: ур. В. Ђурић *Хиландарски зборник* (7), Београд: с. 133–161.

Јаковљевић, Андрија (2004). *Антологија са неумама из доба кнеза и деспота Стефана Лазаревића*, Крушевац: Народни музеј

Ластавица, Стефан, епископ (1969). *Српско православно народно црквено појање, други део. Празнично појање*. Књига I, ред. В. Илић, Београд: Издање епархије источноамеричке и канадске

Мокрањац, Стеван Стојановић (1998). *Сабрана дела. Духовна музика V. Празнично појање*, прир. Д. Петровић, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства

Пено, Сара (2003). *Из хиландарске појачке ризнице – Викентије Хиландарац*, Нови Сад: Арт принт

Петровић, Даница (1986). Новооткривени рукопис са песмама у част Светога Саве и Светога Арсенија у: ур. Еп. Жички Стефан, А. Јефтић, Д. Кашић *Осам векова Студенице*, зборник радова, Београд: САС СПЦ, с. 261–264 + I-VIII

Петровић, Даница (1999). *Хиландарски ктитори у православном појању*, Београд: Музиколошки институт САНУ

Рамазанова, Наталија Васильевна (2004). *Московское царство в церковно-певческом искусстве XVI-XVII веков*, Санкт-Петербург: „Дмитрий Буланин”

Рашковић, Ана (2012). Поимање гласа у старој руској црквено-појачкој традицији у: ур. С. Маринковић, С. Додик, *Зборник радова са научног скупа „Владо Милошевић: Етномузиколог и композитор” – Традиција као инспирација*, Бања Лука: Академија умјетности, с. 259–271.

Рашковић, Ана (2013). Службе светом Сави, Арсенију, Милутину и Лазару у новооткривеним руским знаменитим рукописима XVI-XIX века у: *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику* (48). Нови Сад, с. 9–24.

Рашковић, Ана (2015 а). Руски неумски стихирари типа „Дијаково око” из XVI и XVII века као главни извори за проучавање служби српским светима у руским рукописима у: ур. Л. Блашковић, Т. Суботин-Голубовић *Археографски прилози* (37), Београд: НБС, с. 217–249.

Рашковић, Ана (2015 б). Мало вечерње из Службе светом Сави у руским неумским рукописима од XVI до XIX века: стихира-славник на „Господи возвах” у: *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику* (53), Нови Сад, с. 9–32.

Рашковић, Ана (2016 а). Стихире на Господи возвах малог вечерњег из Службе Светом Сави у руским неумским рукописима XVI-XIX века у: *Српски језик, књижевност, уметност*, Крагујевац: ФИЛУМ, с. 163–179.

Рашковић, Ана (2016 б). Тропари српским светима у руским неумским рукописима XVI-XIX века: српска химнографија у руском знамену појању у: ур. С. Маринковић, С. Додик, *Зборник радова са научног скупа „Владо Милошевић: Етномузиколог и композитор“ – Традиција као инспирација*, Бања Лука: Академија умјетности, с. 193–215.

Рашковић, Ана (2017). Последица српским светима у руским богослужбеним рукописима XV-XIX века као један аспект руско-српских културних веза у: ур. В.Вукашиновић *Очување рукописног и старог штампаног наслеђа Југоисточне Европе – идентитетска истраживања*, Београд: Институт за литургику и црквену уметност, с. 48–62.

Рашковић, Ана (2018). Усвајање Светитеља: осврт на феномен сеобе српских светачких култова у Руску цркву, у: ур.В.Вукашиновић *Старе и нове границе Европе: Идентитетска истраживања*, Београд: Институт за литургику и црквену уметност, 2018, с. 130–139.

Серёгина, Наталья Семёновна (1994). *Песнопения русским святым. По материалам рукописной певческой книги XI-XIX вв. „Стихирарь месячный“*, Санкт-Петербург: Российский институт истории искусств

Спасский, Феодосий Георгиевич (2008). *Русское литургическое творчество*, Москва: Издательский совет РПЦ

Србљак (1970), у ноте ставио Бранко Цвејић, Београд: издао Д.Стефановић

Стефановић, Димитрије (1970 а). Појање старе српске црквене поезије у: ур. Д.Богдановић, С.Петковић, Ћ.Трифунковић *О Србљаку*, Београд: СКЗ, с. 127–140.

Стефановић, Димитрије (1970 б). Стихире србима светитељима. Неумске записе из хиландарских рукописа XVIII века у ноте пренео Димитрије Стефановић у: ур. Д.Богдановић, С.Петковић, Ћ.Трифунковић *О Србљаку*, Београд: СКЗ, с. 457–469.

Стефановић, Димитрије (1970 в). Почети стихира у хиландарским неумским рукописима у: ур. Д.Богдановић, С.Петковић, Ћ.Трифунковић *О Србљаку*, Београд: СКЗ, с. 477–483.

Стефановић, Димитрије (1977). Песме у част Светог Саве у хиландарским музичким рукописима и у нотним издањима Стевана Мокрањца, Стефана Ластавице и Бранка Цвејића у: *Свети Сава – споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175-1975*, Београд, с. 375–379.

Стефановић, Димитрије (1979). Свети Сава у црквеној музици у: ур. В.Ђурић *Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање*, књ. VII, Председништво, књ. 1, Београд: САНУ, с. 427–441.

Stefanović Dimitrije (1989). An additional checklist of Hilandar slavonic music manuscripts, ур. В.Ђурић *Хиландарски зборник* (7), Београд: с. 163–176.

Стефановић, Димитрије (1995). *Стихире у част српских светитеља у хиландарским неумским рукописима* у: Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд: САНУ

SAINT SAVA IN ORTHODOX CHURCH-SINGING TRADITION

At the second half of 14th century, the cult of the St. Sava began to expand beyond the borders of the Serbian Orthodox Church in the Greek and Russian Orthodox Churches. Liturgical aspect of the celebrating of the first Serbian Archbishop in all three Orthodox churches is reflected in a large number of transcripts of Theodosius' Service to Saint Sava in the Jerusalem tradition *meneas*. Regardless of the fact, that the oral tradition is far more represented than the written one, in this paper we are putting in the center of attention the hymnography in honor of the Saint Sava, written with different type of musical notations, which were produced over the course of seven centuries, from 14th to 20th century in all of three Orthodox Churches.

We systematized already known eight Greek-Slavonic 18th and 19th-century manuscripts with middle and late Byzantine notation from monasteries Hilandar and Great Lavra in the Holy Mountain, newly discovered 33 Russian-Slavonic manuscripts with Russian Znamenny notation, which created throughout the Russian territory from the end of the 15th to the end of the 19th century and four writings on contemporary notation in Serbia from 20th century, which contains the hymns from Theodosius' Service to Saint Sava. We have shown content of each manuscript and compare them to each other.

Russian musical manuscripts with hymns in honor of the Saint Sava, which we discovered in past eight years in Russia, have special significance: they are the most numerous, they include the longest time period, contain the largest number of hymns from the Service and the most different melodic variants. Three of the Russian Sticheraions from 16th and 17th century contain a complete notated Service to Saint Sava, which we didn't found in any manuscript or contemporary writings. In the Serbian church singing tradition the incomplete Service is written only in second half of the 20th century, four centuries later.

All of the manuscripts and writings, which we represented and analyzed in this paper, contribute to historical continuity of Orthodox Slavonic written musical tradition of celebrating Saint Sava.